

การศึกษานโยบายการต่อต้านอิสลามของรัฐบาลโซเวียตในคาซัคสถานในปี ค.ศ. 1917-1941 ผ่านแนวคิดการสื่อสารทางการเมือง

SOVIET GOVERNMENT ANTI-ISLAMIC POLICY FROM 1917 TO 1941 BY POLITICAL COMMUNICATION STRATEGY IN KAZAKHSTAN

ปริตต์ อรุณโอษฐ์*
Parit Aroonost*

* สาขาวิชารัสเซียและยูเรเชียศึกษา คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
Russian and Eurasian Studies, Faculty of Liberal Arts, Thammasat University
E-mail: parit.a@arts.tu.ac.th

Received : July 1, 2023

Revised : November 20, 2023

Accepted : December 30, 2023

บทคัดย่อ

บทความวิจัยดังกล่าวมีวัตถุประสงค์ในการศึกษาลักษณะทางการเมืองของสหภาพโซเวียตที่มีต่ออิสลามและผู้ศรัทธาชาวคาซัคในช่วงการเปลี่ยนแปลงการปกครองและวิเคราะห์กระบวนการสื่อสารทางการเมืองของสหภาพโซเวียตในการต่อต้านอิสลามในคาซัคสถานระหว่างปี ค.ศ. 1917-1941 เน้นการวิจัยคุณภาพเชิงเอกสาร และวิเคราะห์ข้อมูลผ่านแนวคิดการสื่อสารของเอเวอร์เรทท์ เอ็ม โรเจอร์ ผลการศึกษพบว่า ลักษณะทางการเมืองของสหภาพโซเวียตที่มีต่ออิสลามและผู้ศรัทธาชาวคาซัคในช่วงระหว่าง ค.ศ. 1917-1928 เน้นความประนีประนอม และการรักษาวัฒนธรรมความเชื่ออิสลามในสังคมคาซัคสถานในช่วงแรก หลีกเลี่ยงการปะทะเพื่อ การได้รับการสนับสนุนจากชาวคาซัค กระบวนการของการสื่อสารทางการเมืองของภาครัฐที่มีต่ออิสลาม ในคาซัคสถานช่วง ค.ศ. 1929-1941 ประกอบด้วย 1) ผู้ส่งสาร: ภาครัฐของโซเวียต สหภาพนักต่อสู้เทวินิยมแห่ง คาซัคสถาน สหภาพโคซซี องค์การต่อต้านศาสนา 2) สาร: การมีเนื้อหาด้านการเป็นปรปักษ์ต่อความเป็นโซเวียต การลดศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ การส่งเสริมระบบทุน และการเน้นหลักคำสอนที่เป็นอันตรายต่อโซเวียต 3) สื่อและช่องทาง: เอกสารทางการเมือง หนังสือพิมพ์ “Bezbozhnik” วารสาร “Bezbozhnik” วารสาร “Antireligioznik” ช่องทางด้านวิชาการ และการใช้สโลแกน 4) ผู้รับสาร: ชาวคาซัคที่นับถือศาสนาอิสลาม ในคาซัคสถาน 5) ผลกระทบ: ผู้คนคาซัคส่วนใหญ่ยังคงมีความศรัทธาต่ออิสลามและดำเนินชีวิตประจำวันตามหลัก ของศาสนาต่อไป 6) ผลย้อนกลับ: ภาครัฐตระหนักว่านโยบายการต่อต้านศาสนาเพื่อเปลี่ยนความเชื่อของผู้คน ไม่เกิดประสิทธิผลจากการไม่ได้รับความร่วมมือจากคนท้องถิ่นในคาซัค งานวิจัยดังกล่าวทำให้เห็นถึงความสำคัญ ของศาสนาอิสลามในคาซัคสถาน องค์การต่าง ๆ ของไทยจึงควรมีการพัฒนาแบบความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรม โดยเฉพาะในกรอบความร่วมมือทางศาสนาอิสลามในบริบทวิภาคกับคาซัคสถานมากขึ้น

คำสำคัญ

สหภาพโซเวียต อิสลาม คาซัคสถาน รัสเซีย การสื่อสารทางการเมือง

ABSTRACT

This research studied political characteristics of the Soviet Union (USSR) towards Islam and Kazakh believers during the revolutionary era and analyzed Soviet anti-Islamic political communication in Kazakhstan from 1917 to 1941. Communication strategies outlined by Everett M. Rogers were used as analytical framework for this qualitative research. Results were that the USSR political character towards Islam and Kazakh believers between 1917 and 1928 comprised policy compromise, preservation of Islamic belief culture in Kazakh society in the early days and conflict avoidance to retain Kazakh popular support. Government political communications about Islam in Kazakhstan from 1929 to 1941 consisted of: 1) as senders, the Soviet government, League of Militant Atheists, Koshchi Union, and anti-religious organizations; 2) messages with information expressing anti-USSR hostility, degradation of human dignity, promoting the capitalist system and emphasis on counterrevolutionary doctrines; 3) as media, official documents, Bezbozhnik newspaper and periodical, as well as Antireligioznik periodical, academic channels and slogan use; 4) an audience of Muslim Kazakhs in Kazakhstan; 5) as a result, most of the Kazakh population retained Islamic beliefs and led daily lives adhering to religious principles; 6) a reverse effect in which the government perceived that anti-religious efforts to change beliefs were ineffective due to lack of cooperation from inhabitants of Kazakhstan. This research reveals the significance of Islam in Kazakhstan. Therefore, Thai organizations should develop a model for cultural relations, particularly within the framework of Islamic cooperation, in a bilateral context with Kazakhstan.

Keywords

The Soviet Union; Islam; Kazakhstan; Russia; Political communication

ความสำคัญของปัญหา

อิสลามเป็นหนึ่งในศาสนาที่ยังทรงอิทธิพลต่อความคิดความเชื่อของผู้คนมากมายในหลากหลายภูมิภาคของโลก ดังจะพบได้จากสถิติในปี ค.ศ. 2020 มีผู้นับถือศาสนาดังกล่าวมากเป็นอันดับสองของโลกด้วยสัดส่วนประมาณ 1.91 พันล้านคน อีกทั้งศาสนาดังกล่าวยังมีอัตราการเติบโตอย่างต่อเนื่องจนมีการคาดการณ์จากนักวิจัยว่าจะสามารถไล่ตามคริสต์ศาสนาซึ่งเป็นศาสนาที่มีผู้นับถือเป็นอันดับหนึ่งของโลกได้ในปี ค.ศ. 2050 (World Population Review, 2023) ลักษณะสำคัญของอิสลามไม่เพียงเป็นศาสนาที่เน้นหลักความเชื่อความศรัทธา แต่ยังเปรียบดังวิถีชีวิตที่มนุษย์พึงระลึกถึงและควรปฏิบัติตนในการดำเนินชีวิตประจำวันโดยไม่มีเส้นแบ่งระหว่างเรื่องราวทางโลกและทางธรรมอย่างเด่นชัด ส่งผลให้ผู้คนในหลากหลายสังคมยึดโยงความศรัทธาและหลักปฏิบัติทางศาสนาเข้ากับวัฒนธรรมการดำรงชีวิตของผู้คนอย่างแนบแน่นโดยมีปัจจัยจากภาครัฐเป็นตัวขับเคลื่อนหลัก อาทิ การนำกฎหมายชารีอะห์มาใช้ในหลายรัฐของกลุ่มตะวันออกกลางเพื่อกำหนดบทลงโทษผู้ประพฤติตนผิดไปจากหลักการทางศาสนา แต่ในหลาย ๆ สังคมที่มีลักษณะเป็นรัฐโลกวิสัย ภาครัฐแสดงความเป็นกลางต่อศาสนาทำให้ความเข้มข้นของความศรัทธาขึ้นอยู่กับความคิดและการตัดสินใจของผู้คนในฐานะปัจเจกบุคคล ในหลายประเทศอิสลามได้ปรับตัวเข้ากับวัฒนธรรมหรือความเชื่อดั้งเดิมของผู้คนในท้องถิ่นที่มีอิทธิพลก่อนหน้าการเข้ามาของอิสลาม ส่งผลให้มุมมองความคิดความเชื่อในบางบริบทมีความผสมผสานระหว่างความศรัทธาของอิสลามกับความเชื่อดั้งเดิมที่ฝังรากลึกในสังคมนั้น หนึ่งในกรณีตัวอย่างดังกล่าว คือ คาซัคสถาน

คาซัคสถานเป็นประเทศขนาดใหญ่ที่สุดในภูมิภาคเอเชียกลาง มีพรมแดนติดกับรัสเซียทางทิศเหนือ และตะวันออกเฉียงเหนือ ติดกับจีนทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ ติดกับคีร์กีซสถาน เติร์กเมนิสถาน และอุซเบกิสถาน ทางทิศใต้ ประชากรของประเทศนับถือศาสนาอิสลามเป็นส่วนใหญ่ด้วยฐานข้อมูลในปี ค.ศ. 2021 ที่มีสัดส่วนคิดเป็นร้อยละ 69.3 ของประเทศ (Викторова, 2022) โดยปัจจุบันเขตที่ประชากรนับถืออิสลามมากที่สุดอยู่ทางตอนใต้ของประเทศ ในขณะที่เขตที่ผู้คนนับถือศาสนาต่างกล่าวน้อยที่สุดอยู่ทางตอนเหนือ การเข้ามาของอิสลามในดินแดนคาซัคสถานปรากฏหลักฐานผ่านการเข้ามาของผู้เผยแผ่ศาสนาระหว่างยุทธการทาลัส (Battle of Talas) ในปี ค.ศ. 751 ซึ่งเป็นช่วงเวลาของการปะทะกันสองฝ่าย ได้แก่ ฝ่ายรัฐเคาะลีฟะฮ์อับบาซียะฮ์ที่มีชาวเติร์กเข้าร่วมต่อสู้ด้วย กับฝ่ายราชวงศ์ถังของจีน โดยภายหลังยุทธการดังกล่าวชาวเติร์กซึ่งเป็นบรรพบุรุษของชาวคาซัคได้ทยอยเข้ารับอิสลาม (Qazcontent, 2021) ต่อมาในช่วงปลายศตวรรษที่ 10 อิสลามได้รับการประกาศเป็นศาสนาอย่างเป็นทางการในอาณาจักรคาราคานิด (Kara-Khanid Khanate) ซึ่งเป็นอาณาจักรของชาวเติร์กในดินแดนคาซัคสถานปัจจุบัน สอดรับกับการเพิ่มจำนวนของผู้ศรัทธาโดยเฉพาะในหมู่ผู้คนที่อพยพจากเมืองเซมิเรเชียและบริเวณซียดาเรียในภูมิภาคดังกล่าว (Балапанова и Асан, 2012, c.18)

แม้ว่าอิสลามจะเข้ามามีบทบาทในดินแดนคาซัคสถานแต่ปฏิเสธไม่ได้ว่าความเชื่อดั้งเดิมยังมีอิทธิพลต่อผู้คนท้องถิ่นอย่างมาก ชาวคาซัคท้องถิ่นในยุคก่อนหน้านับถือลัทธิอนอกศาสนา (Paganism) นับถือภูตผีวิญญูญาณ (shamanism) และลัทธิเทงกรี (tengrism) (Международный Фонд Исследования Тенгри, 2014) โดยคำว่า “เทงกรี” ในบริบทดังกล่าวเป็นชื่อเทพเจ้าที่เคารพบูชาของชาวเติร์ก-มองโกลโบราณและยังรวมถึงชาวเติร์กในเอเชียกลางด้วย การผสมผสานแนวคิดอิสลามและความเชื่อท้องถิ่นปรากฏอย่างเด่นชัดได้ในบรรดากลุ่มชนเร่ร่อนในช่วงเวลาก่อนการล่าอาณานิคมของจักรวรรดิรัสเซีย ดังจะพบได้จากในยุคดังกล่าวยังไม่พบมัสยิดในหลายพื้นที่ที่เป็นที่อยู่อาศัยของกลุ่มชนเร่ร่อน การประกอบศาสนพิธีของอิสลามที่มีความคล้ายคลึงกับการเคารพเทพเจ้าเทงกรี หรือบางพื้นที่มีการเคารพและนับถือทั้งสองศาสนาในเวลาเดียวกัน บริบทดังกล่าวจะต่างจากกลุ่มชนชั้นสูงของชาวคาซัคที่มักจะได้รับการศึกษาอิสลามตามแบบคำสอนของศาสนา (Cornell, Starr & Tucker, 2018, p. 25-26) ในเวลาต่อมาอิสลามยังคงเป็นศาสนาหลักและเป็นองค์ประกอบที่สำคัญทางวัฒนธรรมของสังคมชาวคาซัคทั้งในยุคของอาณาจักรคาซัค (Kazakh Khanate) และในยุคที่คาซัคสถานเป็นส่วนหนึ่งของจักรวรรดิรัสเซีย แต่ความท้าทายครั้งสำคัญต่อการดำรงอยู่ของความศรัทธาของผู้คนคาซัคคือช่วงสมัยการเปลี่ยนแปลงการปกครองจากระบอบซาร์ของจักรวรรดิรัสเซียเข้าสู่ยุคสมัยของสหภาพโซเวียตในช่วงต้นศตวรรษที่ 20

การเปลี่ยนผ่านสังคมสู่ยุคสมัยสหภาพโซเวียตภายใต้อุดมการณ์ทางการเมืองแบบคอมมิวนิสต์ไม่เพียงเชื่อมโยงกับการปฏิวัติทางการเมืองเพื่อชนชั้นกรรมาชีพเป็นสำคัญเท่านั้น แต่ยังมีหมายความถึงการปฏิวัติทางวัฒนธรรมและความเชื่อของผู้คนในอาณาเขตของตน หนึ่งในศัตรูสำคัญของระบอบคอมมิวนิสต์คือการต่อต้านศาสนา สอดคล้องกับมุมมองของคาร์ล มาร์กซ์ผู้คิดค้นระบอบดังกล่าวว่า “เมื่อลัทธิคอมมิวนิสต์ได้เริ่มต้นขึ้น ลัทธิเทวนิยมก็ได้เริ่มต้นเช่นกัน” หรือคำกล่าวที่ว่า “ศาสนา คือ ฝิ่นของประชาชน” (Marx Engels Archive, n.d) สะท้อนให้เห็นถึงภาวะคู่ขนานกันระหว่างศาสนากับอุดมการณ์ทางการเมืองโดยมีผลสืบเนื่องมาจากศาสนาในยุโรปถูกมองว่ารับใช้ระบอบชนชั้นนายทุน อีกทั้งยังเป็นเครื่องมือของการขูดรีดประชาชนในสังคมนั้น แนวคิดดังกล่าวย่อมมีอิทธิพลต่อการดำเนินนโยบายของภาครัฐโซเวียตโดยเฉพาะอย่างยิ่งภายใต้การนำของเลนินและสตาลินช่วงต้นศตวรรษที่ 20 ซึ่งเป็นช่วงของการเปลี่ยนผ่านการเมืองการปกครองครั้งใหญ่จากระบอบซาร์สู่ระบอบคอมมิวนิสต์ ส่งผลให้ศาสนาต่าง ๆ ในภูมิภาคที่รัฐโซเวียตเข้าไปมีอิทธิพลกลายเป็นเป้าโจมตี ไม่เว้นอิสลามในดินแดนเอเชียกลาง และคาซัคสถาน รัฐบาลโซเวียตมีความพยายามอย่างมากในการกำจัดและลดบทบาททางศาสนา เนื่องจากเล็งเห็นถึงศาสนาว่าสามารถถูกใช้เป็นเครื่องมือของระบอบซาร์จากการอาศัยความรักความศรัทธาของผู้คน และเพื่อจะสามารถสร้างความเชื่อใหม่ในแบบอเทวนิยมและสังคมตามแบบอย่างคอมมิวนิสต์ทางการเมืองจึงใช้นโยบายในการต่อต้านศาสนาในภูมิภาคต่าง ๆ โดยในกรณีของดินแดนคาซัคสถานถือเป็นความท้าทายครั้งสำคัญเนื่องจากผู้คนที่ท้องถิ่นมีความศรัทธาต่ออิสลามในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของการดำเนินชีวิตของตนเป็นอย่างมาก

นอกเหนือจากความเข้าใจเรื่องลักษณะทางการเมืองของสหภาพโซเวียตที่มีความขัดแย้งด้านอุดมการณ์และแนวคิดของศาสนาอิสลามในคาซัคสถานแล้ว บทความวิจัยนี้ยังเน้นศึกษาเพื่อทำความเข้าใจถึงกระบวนการสื่อสารทางการเมืองของภาครัฐโซเวียตว่ามีการกำหนดนโยบายต่อต้านอิสลามในคาซัคสถานไปในทิศทางใดในช่วงเปลี่ยนระบบการเมืองการปกครองเข้าสู่ยุคคอมมิวนิสต์และได้รับผลตอบรับจากการสื่อสารทางการเมืองไปในลักษณะใด โดยศึกษาผ่านกรอบแนวคิดการสื่อสารทางการเมืองของเอเวอร์เรทท์ เอ็ม โรเจอร์ (Everett M. Rogers) ที่ได้จัดองค์ประกอบของกระบวนการสื่อสารเป็น 6 ประการ ประกอบไปด้วย 1. ผู้ส่งสาร 2. สาร 3. สื่อหรือช่องทาง 4. ผู้รับสาร 5. ผลกระทบ และ 6. ผลย้อนกลับ (Rogers, 1973, อ้างถึงใน ยุทธพร อิศรชัย, 2559, น. 46) องค์ประกอบต่าง ๆ ข้างต้นครอบคลุมประเด็นสำคัญของรูปแบบการสื่อสารทางการเมืองของรัฐบาลโซเวียตที่สามารถช่วยให้เข้าใจถึงการวางยุทธศาสตร์ของภาครัฐเพื่อบริหารจัดการผู้คนภายใต้อำนาจของรัฐบาลกลางโซเวียตที่มีการนำเอาคอมมิวนิสต์ในฐานะอุดมการณ์หลักเข้ามาเพื่อการผลักดันสังคมไปในทิศทางของตน เนื่องจากงานวิจัยเกี่ยวข้องกับบริบททางประวัติศาสตร์และการเมืองของคาซัคสถานในแวดวงวิชาการไทย ณ ปัจจุบันยังมีขอบเขตที่จำกัด การศึกษาและวิเคราะห์ในมุมมองดังกล่าวจึงสามารถใช้เป็นกรณีศึกษาสำหรับการทำความเข้าใจประวัติศาสตร์ทางการเมืองและความเชื่อของคาซัคสถาน อีกทั้งยังสามารถใช้เป็นกรณีศึกษาในการทำความเข้าใจการสื่อสารทางการเมืองของรัฐบาลโซเวียตในภูมิภาคหนึ่งที่มีความสำคัญต่อการเมืองโลกในอดีตได้

โจทย์วิจัย/ปัญหาวิจัย

1. ภายหลังจากการปฏิวัติการเปลี่ยนแปลงการปกครองในปี ค.ศ. 1917 การเมืองของภาครัฐของสหภาพโซเวียตในฐานะผู้มีอำนาจในการปกครองสูงสุดที่มีต่ออิสลามและผู้ศรัทธาชาวคาซัคมีลักษณะเป็นอย่างไร
2. รัฐบาลของสหภาพโซเวียตมีกระบวนการสื่อสารทางการเมืองอย่างไรในการต่อต้านอิสลามในคาซัคสถานประเทศที่ผู้คนชาวคาซัคส่วนใหญ่มีความเชื่อความศรัทธาอย่างแรงกล้าและยึดโยงศาสนาดังกล่าวในฐานะรากเหง้าและองค์ประกอบที่สำคัญทางวัฒนธรรมที่สำคัญและทรงคุณค่าของตน

วัตถุประสงค์การวิจัย

1. เพื่อศึกษาลักษณะทางการเมืองของสหภาพโซเวียตที่มีต่ออิสลามและผู้ศรัทธาชาวคาซัคในช่วงการเปลี่ยนแปลงการปกครองสู่ระบอบคอมมิวนิสต์ระหว่างปี ค.ศ. 1917-1928
2. เพื่อศึกษาและวิเคราะห์กระบวนการสื่อสารทางการเมืองของสหภาพโซเวียตในการต่อต้านอิสลามในคาซัคสถานระหว่างปี ค.ศ. 1929-1941

วิธีดำเนินการวิจัย

งานวิจัยเรื่อง “การศึกษานโยบายการต่อต้านอิสลามของรัฐบาลโซเวียตในคาซัคสถานช่วงปี ค.ศ. 1917-1941 ผ่านแนวคิดการสื่อสารทางการเมือง” เป็นงานวิจัยเชิงคุณภาพและการวิจัยเชิงเอกสารประกอบไปด้วยรายละเอียดดังต่อไปนี้

การเก็บรวบรวมข้อมูล

ในการศึกษาบทความดังกล่าวผู้วิจัยเน้นศึกษา ค้นคว้า และรวบรวมข้อมูลจากเอกสารชั้นทุติยภูมิ ได้แก่ เอกสารทางวิชาการ หนังสือ และงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับอิสลามในคาซัคสถาน และนโยบายต่าง ๆ ของภาครัฐโซเวียตที่มีต่ออิสลามในดอนแดนคาซัคสถานในช่วงปี ค.ศ. 1917-1941 โดยเป็นงานวิจัยและบทความจากผู้เขียนที่เป็นชาวรัสเซีย ชาวคาซัคที่เขียนด้วยภาษารัสเซีย ตลอดจนงานวิจัยต่าง ๆ จากโลกตะวันตก

การวิเคราะห์ข้อมูล

จากการศึกษาบทความวิจัยนี้เน้นการวิเคราะห์ข้อมูลที่ได้จากการศึกษาเอกสารงานวิจัยผ่านวิธีวิเคราะห์เชิงพรรณนาเกี่ยวกับลักษณะทางการเมืองของสหภาพโซเวียตที่มีต่ออิสลามและผู้ศรัทธาชาวคาซัคในช่วงการเปลี่ยนแปลงการปกครองสู่ระบอบคอมมิวนิสต์ ตลอดจนการวิเคราะห์กระบวนการสื่อสารทางการเมืองของสหภาพ

โซเวียตในการต่อต้านอิสลามในคาซัคสถานในช่วงเวลาดังกล่าวตามแนวคิดการสื่อสารทางการเมืองของเอเวอร์เรทท์ เอ็ม โรเจอร์ส (Everett M. Rogers) ที่ได้จัดองค์ประกอบของกระบวนการสื่อสารเป็น 6 ประการ ประกอบไปด้วย 1. ผู้ส่งสาร 2. สาร 3. สื่อหรือช่องทาง 4. ผู้รับสาร 5. ผลกระทบ และ 6. ผลย้อนกลับ (Rogers, 1973, อ้างถึงใน ยุทธพร อิศรชัย, 2559, น. 46) โดยสาเหตุที่ใช้แนวคิดของนักวิชาการดังกล่าวเนื่องมาจากเป็นแนวคิดที่ได้รับการพัฒนาต่อยอดในด้านองค์ประกอบการพิจารณาที่มากกว่านักรัฐศาสตร์ท่านอื่น ๆ อาทิ ฮาโรลด์ ดี ลาสส์เวลล์ (Harold D. Lasswell) ที่มีองค์ประกอบเพียง 5 ประเด็น นอกจากนี้เอเวอร์เรทท์ เอ็ม โรเจอร์สผู้กำหนดทฤษฎีดังกล่าวยังได้รับอิทธิพลทางความคิดจากทฤษฎีระบบของเดวิด อีสตัน (David Easton) เพื่อการศึกษาทางรัฐศาสตร์ที่ได้มองระบบในฐานะสิ่งมีชีวิตและได้แบ่งระบบการศึกษาเป็นองค์ประกอบหลักที่สำคัญคือ ปัจจัยนำเข้า ระบบการเมือง ปัจจัยส่งออก และสภาพแวดล้อม (Easton, 1965)

ผลการวิจัย

ในการศึกษานโยบายการต่อต้านอิสลามของสหภาพโซเวียตในดินแดนคาซัคสถานช่วงต้นศตวรรษที่ 20 พบผลการศึกษาประเด็นต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

1. ลักษณะทางเมืองของสหภาพโซเวียตที่มีต่ออิสลามและผู้ศรัทธาชาวคาซัคในช่วงการเปลี่ยนแปลงการปกครองสู่ระบอบคอมมิวนิสต์เน้นความประนีประนอมและการรักษาวัฒนธรรมความเชื่ออิสลามในสังคมคาซัคสถานช่วงแรก โดยเฉพาะในช่วงระหว่าง ค.ศ. 1917-1928 ทั้งนี้เนื่องด้วยทางการเล็งเห็นถึงความสำคัญของอิสลามในฐานะที่เป็นรากเหง้าของวัฒนธรรมชาวคาซัค ตลอดจนเป็นศูนย์รวมความศรัทธาและความเคารพของผู้คนเป็นอย่างสูง การคงนโยบายในการไม่แยกศาสนาออกจากความเป็นรัฐและการหลีกเลี่ยงการเผชิญหน้ากับศาสนาในช่วงแรกมีผลกระทบในทางจิตวิทยาอย่างไม่ปฏิเสธไม่ได้ กล่าวคือ เพื่อภาครัฐโซเวียตจะสามารถได้รับเสียงสนับสนุนจากผู้คนคาซัคในช่วงของการก่อตั้งระบอบสังคมนิยมคอมมิวนิสต์ในดินแดนต่าง ๆ ได้ ทิศทางการคงนโยบายในการไม่ต่อต้านอิสลามในช่วงแรกในคาซัคสถานสอดคล้องกับแนวนโยบายของรัฐโซเวียตที่มีต่อผู้นับถืออิสลามในพื้นที่อื่น ๆ อาทิ ชาวตาตาร์ในภูมิภาคโวลก้าและไครเมีย ชาวเชเชนในบริเวณภูมิภาคคอเคซัส ชาวมุสลิมในคีร์กีซ และเติร์กิสถาน ทั้งนี้ทางการออกข้อความถึงชาวมุสลิมในดินแดนของโซเวียตทุกคนถึงการได้รับอิสรภาพในการนับถือศาสนาเช่นเดียวกับชาวรัสเซียทั่วไป และการได้รับการปกป้องคุ้มครองในศาสนาของตนจากการถูกกดขี่และการทำลายความเชื่อของซาร์แห่งรัสเซียในระบอบจักรวรรดินิยม (Жанбосинова, 2012, с. 241-242) สะท้อนถึงบทบาทของอิสลามที่มีต่อความคิดความเชื่อของผู้คนต่าง ๆ ในดินแดนของสหภาพโซเวียตได้

นอกจากทฤษฎีการของรัฐบาลโซเวียตที่ออกในปี ค.ศ. 1917 เพื่อให้สิทธิในการนับถืออิสลามควบคู่ไปกับการโจมตีระบอบจักรวรรดินิยมของซาร์รัสเซียซึ่งเป็นศัตรูทางการเมืองแล้ว ความต้องการในการได้รับการสนับสนุนจากผู้คนชาวมุสลิมซึ่งรวมถึงชาวคาซัคสามารถสังเกตได้ในพฤติกรรมเชิงสัญลักษณ์ อาทิ การจัดประชุมสภามุสลิมในระดับภูมิภาคที่เมือง เปโตรกราดของรัสเซียและได้มอบของล้ำค่าทางวัตถุคืนให้กับชาวมุสลิม กล่าวคือ คัมภีร์กุรอ่านฉบับที่เขียนมือราวศตวรรษที่ 8-9 ด้วยอักษรคูฟิกในอิรักซึ่งตามความเชื่อของชาวอุซเบกเป็นของท่านอุซมานเคาะลีฟะฮ์คนที่ 3 ของรัฐเคาะลีฟะฮ์รอชิดีนหลังจากที่ก่อนหน้านี้ถูกยึดไปโดยพระเจ้าซาร์ของรัสเซียจากเมืองซามาร์กันต์ในอุซเบกิสถาน (Мухтарова, 2007, с. 95-96) นอกจากนี้ยังสามารถพิจารณาได้จากความพยายามในการให้พื้นที่ทางศาสนาที่ควบคู่ไปกับระบอบของสังคมนิยมคอมมิวนิสต์ อาทิ การจัดตั้งหน่วยทหารมุสลิมในกองทัพแดงซึ่งเป็นกองกำลังของพรรคบอลเชวิคในช่วงของการก่อร่างสร้างประเทศ ในปี ค.ศ. 1918-1919 มีการจัดตั้งคณะกรรมการกลางด้านกิจการมุสลิมและสำนักงานมุสลิมในท้องถิ่นเพื่อการทำงานด้านการเมือง ชาวมุสลิมซึ่งเป็นตัวแทนจากพรรคบอลเชวิคได้รับอนุญาตให้ประกอบพิธีกรรมทางศาสนา การเฉลิมฉลองในเทศกาลอิดิลอฎฮา (Eidal-Adha) นอกจากนี้ชาวมุสลิมซึ่งเป็นสมาชิกของกองทัพแดงสามารถหยุดในช่วงเทศกาลของชาวมุสลิมได้ (Алпыспаева & Жуманб, 2022, с. 11)

ในขณะที่ช่วงปี ค.ศ. 1920 มีการจัดตั้งคณะกรรมการบริหารด้านจิตวิญญาณของชาวมุสลิมในรัสเซียในภูมิภาคยุโรป เขต โซบีเรีย และคาซัคสถานขึ้น ซึ่งเป็นองค์กรที่ครอบคลุมชาวมุสลิมในหลายพื้นที่นอกเหนือจากในดินแดนคาซัคสถาน วิถีชีวิตในรูปแบบอิสลามยังคงดำเนินไปในสังคมของคาซัคสถานในช่วง

ทศวรรษดังกล่าวได้อย่างปกติ ดังจะพบได้จากตัวอย่าง ครูสอนศาสนาได้รับอนุญาตในการสอนหนังสือในโรงเรียนของโซเวียต สถาบันสอนศาสนาได้รับการขยายไปในหลายพื้นที่ของประเทศ มีการสร้างมัสยิดโดยผ่านการสนับสนุนจากเงินบริจาคของผู้คนในท้องถิ่น ตลอดจนการเปิดบริการของศาลชารีอะห์ในประเทศ (Сактаганова, 2017, c. 62) กิจกรรมการดำเนินการทางศาสนาและวัฒนธรรมทางสังคมของชาวคาซัคยังคงได้รับการเฝ้าสังเกตจากภาครัฐของโซเวียตอย่างต่อเนื่องทั้งนี้เพื่อป้องกันต่อการเป็นอุปสรรคในการเผยแพร่และผลักดันอุดมการณ์ของสังคมนิยมคอมมิวนิสต์ในประเทศ ช่วงเวลาดังกล่าวสามารถอธิบายได้ถึงการอยู่ร่วมกันของมุมมองทางอิสลามกับระบอบสังคมนิยมคอมมิวนิสต์ โดยผู้คนชาวคาซัคในหลายภาคส่วนยังคงมีความเชื่อในเรื่องพระเจ้า มีความศรัทธาต่ออิสลามในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งทางวัฒนธรรมของชาวคาซัค มีความเชื่อมโยงกับครอบครัว การดำรงชีวิต การศึกษา กฎหมาย ความเป็นไปดังกล่าวจึงสามารถเรียกได้ว่าเป็นชาตินิยมแบบมุสลิม แต่ในขณะเดียวกันก็มีความเคารพในพรรคคอมมิวนิสต์ภายใต้ระบอบการปกครองแบบใหม่ในช่วงหลังการปฏิวัติ ค.ศ. 1917 การคงไว้ซึ่งอุดมการณ์ของสังคมนิยมคอมมิวนิสต์แต่หลีกเลี่ยงจากความเป็นศาสนาหรือการไม่เชื่อในพระเจ้าเป็นมุมมองเชิงลบสำหรับผู้คนคาซัคที่มีศาสนา โดยมองว่าคนที่ไม่เชื่อในพระเจ้าเป็นคนไม่ดี (Айталы, 2020, c. 271-273) อย่างไรก็ตามในช่วงปี ค.ศ. 1929 เป็นต้นมาภาครัฐของโซเวียตทั้งจากส่วนกลางและจากภาคส่วนของสาธารณรัฐสังคมนิยมปกครองตนเองโซเวียตคาซัคเริ่มมีนโยบายในการต่อต้านอิสลามอย่างเป็นรูปธรรมมากขึ้นซึ่งเป็นช่วงเวลาพื้นฐานอำนาจของพรรคคอมมิวนิสต์เริ่มมีความแข็งแกร่งตามลำดับ ชาวคาซัคผู้ศรัทธาในอิสลามจึงต้องเผชิญกับความท้าทายทางการเมืองครั้งสำคัญ

2. กระบวนการสื่อสารทางการเมืองของสหภาพโซเวียตในการต่อต้านอิสลามในคาซัคสถานช่วงต้นศตวรรษที่ 20 โดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วงระหว่าง ค.ศ. 1929 – 1941 สามารถวิเคราะห์ผ่านแนวความคิดการสื่อสารของเอเวอร์เรทท์ เอ็ม โรเจอร์ที่ได้แบ่งองค์ประกอบเป็น 6 ส่วนดังมีรายละเอียดต่อไปนี้

2.1 ผู้ส่งสาร: ปฏิเสธไม่ได้ว่านโยบายในการต่อต้านศาสนาจัดเป็นวาระระดับชาติของทั้งรัฐบาลกลางแห่งสหภาพโซเวียตและรัฐบาลในระดับภูมิภาคหรือสาธารณรัฐสังคมนิยมโซเวียตคาซัค (ชื่อดังกล่าวถูกเรียกอย่างเป็นทางการหลัง ค.ศ. 1936) อย่างไรก็ตามหน่วยงานหลักที่รับผิดชอบในการต่อต้านอิสลามผ่านโฆษณาชวนเชื่อและรูปแบบต่าง ๆ คือ สหภาพนักต่อสู้เพื่อเทวนิยมแห่งคาซัคสถาน (League of Militant Atheists) ซึ่งได้รับการสนับสนุนจากพรรคบอลเชวิคของรัฐบาล สหภาพโคชชี (Union of "Koshchi") ซึ่งเป็นองค์กรระดับมวลชนของกรรมกรและชาวนา โดยก่อนหน้านี้เป็นองค์กรในสาธารณรัฐสังคมนิยมปกครองตนเองโซเวียตเติร์กิสถานก่อนที่จะแตกแขนงมาทำงานในคาซัคสถานโดยตรง องค์กรการต่อต้านศาสนา (Anti-religious) ซึ่งจัดเป็นหน่วยงานของสภากลางแห่งสหภาพนักต่อสู้เพื่อเทวนิยมแห่งคาซัคสถาน นอกจากนี้ยังมีเครือข่ายย่อยภายใต้การสังกัดของสหภาพนักต่อสู้เพื่อเทวนิยมแห่งคาซัคสถานอีกหลายองค์กร (Алпыспаева & Жуманб, 2022, c. 17-18) องค์กรต่าง ๆ ข้างต้นได้รับการจัดตั้งในช่วงทศวรรษที่ 1920 เป็นสำคัญซึ่งเป็นช่วงเวลาของการเริ่มการต่อต้านบทบาททางศาสนาอย่างเป็นรูปธรรม นอกจากนี้ผู้มีบทบาทในฐานะของการส่งสารและการออกคำประกาศเพื่อการต่อต้านศาสนายังครอบคลุมถึงสหภาพสันนิบาตยูวชนคอมมิวนิสต์เลนินหรือคอมโซมอลในคาซัคสถาน (Рысбекова, 2014)

2.2 สาร: ประเด็นสำคัญของการสร้างสารเพื่อการต่อต้านอิสลาม มีความพยายามในการลดความน่าเชื่อถือ โดยพุ่งเป้าไปที่ข้อจำกัดของอิสลามที่เป็นอุปสรรคต่อความเท่าเทียมทางสังคม รวมถึงการเชื่อมโยงอิสลามกับศัตรูทางการเมืองของโซเวียตโดยสามารถสรุปสาระสำคัญได้ดังต่อไปนี้

ประเด็นที่หนึ่ง การเป็นปรปักษ์ต่อความเป็นโซเวียต กล่าวคือหน่วยงานของโซเวียตเน้นการโจมตีอิสลามว่าเป็นสิ่งที่ขัดขวางพัฒนาการตลอดจนเป็นศัตรูที่สำคัญในระบอบสังคมนิยม โดยอิสลามมีความพยายามในการต่อต้านอำนาจรัฐของโซเวียต การส่งเสริมการทำลายวัฒนธรรมของชาวโซเวียต เป็นภัยต่อระบบสังคมในภาพรวม อาทิ การส่งเสริมและสนับสนุนการเปิดโรงเรียนอย่างไม่ถูกกฎหมาย การถูกกล่าวหาว่าเป็นผู้มีส่วนร่วมคิดในการส่งเสริมและสนับสนุนแนวคิดอาณานิคมในระบอบชาตินิยมยุคสมัยจักรวรรดิและความพยายามในการต่อต้านการปฏิวัติ (Алпыспаева & Жуманб, 2022)

ประเด็นที่สอง การลดศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ ทางการณ์เน้นการโจมตีไปที่สิทธิที่ไม่เท่าเทียมกันในสังคมของชาวมุสลิมโดยเฉพาะประเด็นเรื่องความไม่เสมอภาคทางเพศระหว่างเพศชายและเพศหญิง มีการพุ่งเป้าโจมตีไปที่การถูกจำกัดสิทธิการถูกกดขี่และการคุกคามผู้หญิงมุสลิม ตลอดจนการลดคุณค่าของผู้หญิงลงจนสามารถเปรียบเหมือนสถานะของทาส (Quelquejay, 1959; Алпыспаева & Жуманб, 2022) ส่งผลให้มีการจัดการประชุมผู้แทนหรือการประชุมสภาของสตรีมุสลิมในคาซัคสถานซึ่งจัดเป็นรูปแบบหนึ่งของการต่อต้านอิสลามในสังคมขณะนั้น

ประเด็นที่สาม การส่งเสริมระบบนายทุน หนึ่งในหัวข้อที่มักได้รับการกล่าวถึงในช่วงของการปฏิวัติล้มล้างระบบการเมืองการปกครองจากระบอบซาร์สู่ความเป็นสังคมแบบคอมมิวนิสต์คือการยึดถืออุดมการณ์ในการต่อต้านระบบนายทุน การกดขี่และการเอารัดเอาเปรียบของชนชั้นนายทุนที่มีต่อชนชั้นแรงงานหรือกรรมกรเพื่อสร้างสังคมที่เป็นธรรมและเน้นการปกครองโดยชนชั้นกรรมชีพ ประเด็นดังกล่าวถูกนำมาเชื่อมโยงกับการต่อต้านอิสลามซึ่งถูกจัดเป็นศัตรูทางการเมืองของภาครัฐ ทำให้มีการกล่าวโทษหรือพุ่งโจมตีอิสลามว่าเป็นศาสนาที่ส่งเสริมบทบาททางชนชั้นต่าง ๆ ศาสดาถูกกล่าวเป็นอุดมการณ์ที่เน้นแสวงหาผลประโยชน์เป็นสำคัญ ปกป้องระบบชนชั้นและนายทุน หรือสนับสนุนกลุ่มคนที่มีฐานะทางสังคม (Рысбекова, 2014; Quelquejay, 1959, p. 323)

ประเด็นที่สี่ การเน้นหลักคำสอนที่เป็นอันตรายต่อโซเวียต กล่าวคือ ทางการณ์มุ่งโจมตีในลักษณะของโฆษณาชวนเชื่อโดยเปรียบอิสลามในฐานะที่เป็นศาสนาที่เน้นความคิดแบบสุดโต่ง การมองโลกในแง่ร้าย ส่งเสริมความเป็นอนุรักษนิยม สนับสนุนแนวคิดแบบขาลง โดยมีการหยิบยกกรณีความร่วมมือระหว่างชาวมุสลิมกับกลุ่มโจรเพื่อก่อความไม่สงบ นอกจากนี้อิสลามยังมีหลักการที่ไม่ส่งเสริมและต่อต้านหลักการทางวิทยาศาสตร์ หลักคำสอนนำมาซึ่งการเข้ามารุกรานของชาวอาหรับเพื่อทำลายความเชื่อดั้งเดิมหรืออารยธรรมในเขตพื้นที่เอเชียกลางซึ่งครอบคลุมถึงดินแดนของคาซัคสถาน (Quelquejay, 1959, p. 323)

2.3 สื่อและช่องทาง: ในการโฆษณาชวนเชื่อเพื่อการต่อต้านอิสลามในคาซัคสถานภาครัฐในท้องถิ่นของคาซัค สหภาพนักต่อสู้เทวนิยม รวมถึงหน่วยงานอื่นย่อย ๆ ที่เกี่ยวข้องมีการใช้ช่องทางของสื่อที่หลากหลาย ได้แก่ คำประกาศและเอกสารทางการเมืองจากหน่วยงานกลางของภาครัฐเพื่อการต่อต้านอิสลามในฐานะภัยคุกคามของสังคมนิยม การใช้สื่อโฆษณาชวนเชื่อประเภทสื่อสิ่งพิมพ์ ได้แก่ หนังสือพิมพ์ “Bezbozhnik” (Безбожник) ซึ่งเป็นหนังสือพิมพ์รายสัปดาห์ที่มีภาพประกอบ วารสาร “Bezbozhnik” (Безбожник) วารสาร “Antireligioznik” (Антирелигиозник) ของหมวดเฉพาะในด้านวิทยาศาสตร์(Алпыспаева & Жуманб, 2022, c. 18; Жанбосинова, 2012) การผลักดันผ่านช่องทางด้านวิชาการ อาทิ การจัดประชุมวิชาการ การนำเสนอการต่อต้านผ่านตำราหรือหนังสือของนักวิชาการ การใช้วรรณกรรมเพื่อการต่อต้านศาสนา (Березин, 2022, c. 106) มีการใช้สโลแกนเพื่อเปลี่ยนวิถีชีวิตของผู้คนและการต่อต้านศาสนา เช่น การรณรงค์ในการยุติวันหยุดทางศาสนาอิสลาม และแทนที่ด้วยวันหยุดของสหภาพโซเวียตแทน (Алпыспаева, Бекмаганбетов & Байгошкаррова, 2022, c. 48) เป็นต้น นอกจากนี้ทางการณ์ยังมีการใช้ช่องทางอื่น ๆ อาทิ การจำกัดโควตาสำหรับการลงทะเบียนในการเป็นครูสอนศาสนาที่ถูกต้องตามกฎหมาย โดยกำหนดให้หนึ่งคนต่อหนึ่งมัสยิดในแต่ละหมู่บ้าน (Мустафаева, 2012, c. 32) ซึ่งเป็นอุปสรรคทางอ้อมต่อการเผยแพร่อิสลามในท้องถิ่น

2.4 ผู้รับสาร: การนำเสนอโนบายในการต่อต้านอิสลามในคาซัคสถานมีผู้รับสารที่สำคัญคือชาวคาซัคที่นับถือศาสนาอิสลามมาตั้งแต่อดีตในพื้นที่ต่าง ๆ ทั่วทั้งสาธารณรัฐทั้งในเมืองใหญ่ ตลอดจนชุมชนในท้องถิ่นต่าง ๆ เช่น เมืองเซมิปาลาตินสค์ (Semipalatinsk) เมืองเปโตรปาฟล์ (Petrovavl) เมืองอูราลสค์ (Uralsk) เมืองคารากันดา (Karaganda) โดยมุ่งเน้นไปกลุ่มเด็กและเยาวชนเนื่องจากการเห็นโอกาสของการเปลี่ยนความเชื่อเป็นแบบอเทวนิยมหรือการละทิ้งพระเจ้าได้มากกว่าผู้ใหญ่

2.5 ผลกระทบ: การผลักดันนโยบายการต่อต้านอิสลามผ่านช่องทางต่าง ๆ ที่กล่าวไปข้างต้นมีความเป็นรูปธรรมในช่วงหลัง ค.ศ. 1929 จากการเข้ามามีบทบาทของสหภาพนักต่อสู้เทวนิยมแห่งคาซัคสถานและองค์กรที่เกี่ยวข้องอื่น ๆ ภายใต้การสนับสนุนจากภาครัฐ โดยสามารถวิเคราะห์ผลกระทบได้เป็นสองประเด็นหลัก

ประเด็นที่หนึ่ง ผลกระทบต่อภาพรวมของผู้คนที่นับถืออิสลาม อาจกล่าวได้ว่า นโยบายในการต่อต้านศาสนานำมาซึ่งการสร้างข้อจำกัดด้านพื้นที่ประกอบการทำกิจกรรมทางศาสนา กล่าวคือ มีการยึดมัสยิดหรืออาคารศาสนาอื่น ๆ เช่น ตลอดช่วงปี ค.ศ. 1918-1931 โดยเฉพาะช่วงครึ่งหลังมีการสั่งปิดมัสยิด 782 แห่ง จากอาคารประกอบกิจกรรมทางศาสนาต่าง ๆ กว่า 1630 แห่ง และในช่วง ค.ศ. 1931-1933 มีการปิดมัสยิดไป 499 แห่ง (Жанбосинова, 2012, с. 246) สะท้อนให้เห็นว่าในช่วงครึ่งหลัง 1931 มีการปราบปรามอิสลามอย่างเข้มงวดและเป็นรูปธรรมจากตัวเลขที่ปรากฏสามปีหลังมีสัดส่วนต่อร้อยละที่สูงกว่าทศวรรษก่อนหน้านี้เห็นได้ชัด นอกจากนี้มีการจำกัดสิทธิในการประชุมทางศาสนา การสั่งห้ามเดินทางของครูสอนศาสนาไปในเมืองต่าง ๆ โรงเรียนสอนศาสนา ห้องสมุดของชาวมุสลิม ตลอดจนสมาคมหรือองค์กรทางศาสนาอื่น ๆ ถูกสั่งปิด ในปี ค.ศ. 1932 มีแรงกดดันและมาตรการปราบปรามครูสอนศาสนาและผู้นำศาสนาอย่างเป็นระบบเพื่อเป็นความพยายามกำจัดต้นตอของการเผยแพร่ศาสนา (Рысбекова, 2014; Сактаганова, 2017, с. 63) ในบางกรณีผู้นำศาสนาถูกเนรเทศไปที่ ๆ ห่างไกลและไม่ได้กลับบ้านของตน หนึ่งในผลกระทบจากการออกนโยบายต่อต้านศาสนาคือความพยายามในการทำลายรากฐานทางการเงินและทางเศรษฐกิจของผู้ที่เกี่ยวข้องกับองค์กรศาสนา อาทิ การยึดที่ดินโดยให้เหตุผลว่าอาคารมีความทรุดโทรมหรือจำนวนผู้ศรัทธาลดจำนวนลง การเสียภาษีที่มากขึ้น (Алпыспаева & Жуманб, 2022) นอกจากนี้นโยบายยังส่งผลกระทบต่อการใช้อักษรเขียนของชาวคาซัคในประเทศซึ่งเป็นผลพวงมาจากนโยบายในการลดความแตกต่างระหว่างชาติลงประกอบกับเป็นการทำลายอิทธิพลของอิสลาม โดยการเปลี่ยนการใช้อักษรเขียนจากตัวอักษรอาหรับเป็นอักษรซีริลลิกในแบบของรัสเซีย ผลพลอยได้ที่เกิดขึ้นตามมาทำให้อัตราการรู้หนังสือในประเทศเพิ่มขึ้นโดยคิดเป็นสัดส่วนร้อยละ 79.3 ในปี ค.ศ. 1940 (Мустафаева, 2012, с. 31)

ประเด็นที่สอง ผลกระทบจากการรับสารที่เกี่ยวกับการต่อต้านอิสลามจากองค์กรของภาครัฐ ในช่วงหลังการผลักดันนโยบายการต่อต้านศาสนาจากหน่วยงานต่าง ๆ ช่วงต้นถึงกลางศตวรรษที่ 20 พบว่าการผลักดันไปสู่การทำลายอิสลามในคาซัคและสนับสนุนการเปลี่ยนแปลงความเชื่อไปสู่เอเทนิสมตามแนวทางของอุดมการณ์ของคอมมิวนิสต์ในภาพรวมยังไม่ได้รับผลสัมฤทธิ์เท่าที่ควร แม้ว่าบางส่วนจะกลายเป็นผู้ที่เชื่อในเอเทนิสม แต่เป็นไปในลักษณะผิวเผิน นโยบายการต่อต้านศาสนาสามารถผลักดันไปสู่ทำลายโครงสร้างทางกายภาพของอิสลามเป็นหลัก ไม่ว่าจะเป็นสถานประกอบการทำพิธีกรรมทางศาสนา การลดหรือระงับโรงเรียนสอนศาสนา ตลอดจนจำกัดสิทธิในการเข้าถึงครูสอนศาสนาหรือผู้นำทางศาสนา แต่ในทางจิตวิญญาณผู้คนชาวคาซัคส่วนใหญ่ยังคงยึดมั่นและศรัทธาในแนวทางของอิสลาม แม้ว่าทางการจะมีการเน้นโฆษณาชวนเชื่อเพื่อสร้างภาพลักษณ์ที่ไม่ดีให้กับศาสนาก็ตาม อิสลามยังคงได้รับการถ่ายทอดผ่านการเลี้ยงดูในครอบครัว การปฏิบัติตามบัญญัติของอิสลามยังคงดำเนินต่อไปในชีวิตประจำวัน แม้ว่าจะกระทำในที่ลับเพื่อป้องกันจากการถูกกีดกันจากทางการ ความเข้มแข็งของความศรัทธาปรากฏในพื้นที่ชนบทเป็นส่วนใหญ่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในหมู่ผู้คนรุ่นเก่าและคนในวัยกลางคน ในขณะที่ในเมืองใหญ่ ๆ ศาสนาก็ยังคงถูกรักษาไว้ (Мустафаева, 2012, с. 31; Сактаганова, 2017, с. 62) ปรากฏการณ์ดังกล่าวสะท้อนถึงความสำคัญของอิสลามที่มีบทบาทในฐานะเครื่องมือที่แสดงให้เห็นถึงอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมตลอดจนความเป็นชาติของชาวคาซัคได้

2.6 ผลย้อนกลับ: ในประเด็นด้านผลย้อนกลับผู้ส่งสารไม่ว่าจะเป็นทางการของสาธารณรัฐสังคมนิยมโซเวียตคาซัค สหภาพนักต่อสู้เอเทนิสมแห่งคาซัคสถาน สหภาพโคซซี ตลอดจนองค์กรการต่อต้านศาสนา กลายเป็นผู้รับสารซึ่งได้ตระหนักว่าการผลักดันนโยบายการต่อต้านศาสนาในรูปแบบต่าง ๆ ที่มีต่อชาวคาซัคที่นับถืออิสลามไม่ประสบผลสำเร็จในทางปฏิบัติเนื่องจากเป็นเรื่องที่ยากในการเปลี่ยนแปลงความเชื่อและจิตวิญญาณของผู้ศรัทธาที่ได้ถูกหล่อหลอมและส่งต่อความเชื่อจากรุ่นสู่รุ่น โดยสามารถสังเกตได้จากการไม่ได้รับความนิยมสำหรับการผลักดันการต่อต้านศาสนา การขาดการมีส่วนร่วมในการส่งเสริมเชิงนโยบาย อาทิ ผู้เขียนชาวคาซัคมีบทบาทน้อยในการทำโฆษณาชวนเชื่อต่อต้านอิสลาม โดยพบหนังสือกลุ่มประเภทดังกล่าวในภาษาคาซัค 5 เล่ม จากบรรดา 27 เล่ม นอกจากนี้จากสถิติปริมาณประชากรชาวมุสลิมในเอเชียกลางในปี ค.ศ. 1939 ต่อเอกสารสิ่งพิมพ์ในการต่อต้านศาสนา พบว่าคาซัคสถานเป็นสาธารณรัฐที่มีสัดส่วนสิ่งพิมพ์ดังกล่าวน้อยที่สุดเมื่อเทียบกับรัฐ

ต่าง ๆ เช่น อุซเบกิสถาน คีร์กีซสถาน ทาจิกิสถาน เป็นต้น (Quelquejay, 1959, pp. 321-322) ทำให้ในช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่สองรัฐบาลการเริ่มผลักดันนโยบายในการต่อต้านศาสนาที่มากขึ้นในเวลาถัดมา

อาจกล่าวได้ว่านโยบายในการต่อต้านอิสลามของทางการโซเวียตที่มีต่อชาวคาซัคที่ได้ศึกษาผ่านแนวความคิดด้านการสื่อสารทางการเมืองในบริบททางประวัติศาสตร์เป็นช่องทางไปสู่การศึกษาอิทธิพลทางความคิดทางการเมืองของรัสเซียที่มีต่อภาครัฐและภาคประชาสังคมในดินแดนคาซัคสถาน ตลอดจนการศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างรัสเซียและคาซัคสถานในยุคปัจจุบันได้ เนื่องด้วยปัจจัยด้านจุดร่วมทางประวัติศาสตร์และการมีพรมแดนติดกันของทั้งสองประเทศส่งผลให้อิทธิพลของรัสเซียที่มีต่อดินแดนคาซัคสถานยังคงปรากฏให้เห็นจนกระทั่งถึงปัจจุบัน การศึกษาประเด็นต่าง ๆ ข้างต้นสามารถนำมาประยุกต์ใช้กับทฤษฎีความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ อาทิ แนวคิดผลประโยชน์แห่งชาติ ทฤษฎีผลประโยชน์แห่งชาติ ทฤษฎีพึ่งพาอาศัยกัน ทำให้เห็นถึงมิติที่หลากหลายมากขึ้นในบริบทของคาซัคสถานไม่ว่าจะเป็นความคิดความเชื่อทางการเมืองและศาสนาของผู้คนในประเทศ และในบริบทของรัสเซียในฐานะปัจจัยภายนอกที่มีความสำคัญต่อการดำเนินนโยบายต่าง ๆ ของคาซัคสถานไม่มากนัก

อภิปรายผลการวิจัย

จากการนำเสนอผลการศึกษานโยบายในการต่อต้านอิสลามของทางการโซเวียตที่มีต่อผู้คนคาซัคผ่านแนวความคิดการสื่อสารทางการเมืองสามารถอภิปรายผลการวิจัยในประเด็นต่าง ๆ ได้ดังต่อไปนี้

1. การกำหนดทิศทางการเมืองในด้านศาสนาของสหภาพโซเวียตที่มีต่อคาซัคสถานในช่วงหลังการปฏิวัติ เปลี่ยนแปลงการปกครองเป็นไปในลักษณะของการประนีประนอมและเน้นการสร้างความร่วมมือเป็นสำคัญสืบเนื่องมาจากช่วงรอยต่อทางการเมืองและการสถาปนารัฐคอมมิวนิสต์ของพรรคบอลเชวิคอยู่ในสถานะที่ยังไม่มั่นคงสมบูรณ์จากปัจจัยด้านการสู้รบกับกองทัพที่สนับสนุนซาร์และความต้องการได้รับเสียงสนับสนุนจากผู้คนมากมายเพื่อความชอบธรรมในการบริหารประเทศ การดำเนินนโยบายทางการเมืองเน้นการให้สิ่งที่ผู้คนขาดหรือเรียกร้องในช่วงที่ได้รับผลกระทบในยุคการปกครองของซาร์แห่งจักรวรรดิรัสเซีย แรงผลักดันข้างต้นเป็นปัจจัยของการสนับสนุนการให้สิทธิในการนับถือศาสนาอิสลามที่ไม่เพียงแค่นิคาซัคสถาน แต่ยังรวมถึงรัฐอื่น ๆ ที่มีผู้นับถืออิสลามจำนวนมาก มีการหลีกเลี่ยงการปะทะในประเด็นด้านศาสนาเนื่องจากคำนึงถึงฐานเสียงสนับสนุนเป็นสำคัญ แม้ว่าจะมีการเฝ้าจับตามองเพื่อใช้ในการดำเนินยุทธศาสตร์ในการต่อต้านในระยะหลัง การกำหนดทิศทางการปราบปรามอิสลามภายหลังสงครามกลางเมืองในช่วงต้นทศวรรษที่ 1920 จนถึงช่วง ค.ศ. 1928 ในคาซัคสถานโดยเฉพาะในช่วงครึ่งหลังอาจพบปรากฏการณ์การปิดมัสยิดอยู่บ้างในบางท้องที่โดยภาครัฐเน้นการให้เหตุผลถึงความไม่จำเป็น ข้อจำกัดของจำนวนผู้คนที่ใช้สถานที่ซึ่งยังไม่นำไปสู่การปราบปรามที่รุนแรงเมื่อเทียบกับช่วงปี ค.ศ. 1929-1941 ซึ่งเป็นภาวะของการผลักดันการต่อต้านอิสลามอย่างเป็นรูปธรรมดังจะพบได้จากสถิติการปิดสถานที่ประกอบกิจกรรมทางศาสนาที่เพียงแค่นิคาซัคสถานก็มัสยิดส่วนที่สูงเมื่อเทียบกับช่วง ค.ศ. 1917-1928 มีการนำเสนอโฆษณาชวนเชื่อ และการต่อต้านในรูปแบบอื่น ๆ

ลักษณะของการปรับตัวทางศาสนากับทางการเมืองแม้ว่าในบางครั้งจะอยู่ในมุมมองความคิดที่ตรงข้ามในช่วงแรกสามารถพบได้ในบริบทของประวัติศาสตร์การเมืองที่อื่น ๆ สอดคล้องกับงานวิชาการเรื่อง “พระพุทธศาสนาภายใต้อุดมการณ์สังคมนิยม 2518-2533” ของหอมหวล บัวระภา (2555) ที่กล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างพุทธศาสนาและอุดมการณ์สังคมนิยมในประเทศลาวในลักษณะของการอยู่ร่วมกัน แม้ว่าโดยธรรมชาติของหลักการอาจจะต่างกัน โดยภาครัฐเป็นผู้ขับเคลื่อนทิศทางหลักคำสอนของพุทธศาสนาให้เข้ากับปรัชญาของมาร์กซ์ และมีการเน้นหลักคำสอนที่ไม่ล้าหลัง แต่ในขณะเดียวกันก็ให้การสนับสนุนด้านการเงินและงบประมาณกับทางศาสนาด้วย จึงอาจกล่าวได้ว่าศาสนามีบทบาทสำคัญทางจิตวิญญาณและต่อความคิดความเชื่อของผู้คนต่าง ๆ ซึ่งยากต่อการรื้อถอนหรือล้มล้างไปได้ บทบาททางศาสนาสามารถหล่อหลอมผู้คนในแนวทางการประพฤติปฏิบัติจึงสามารถส่งผลต่อสังคมในภาพรวมได้โดยเฉพาะหากศาสนานั้นมีผู้นับถือในจำนวนมากศาสนาในหลายกรณีสามารถปรับตัวอยู่ร่วมกับการเมืองที่ผลักดันสังคมแบบอุดมการณ์คอมมิวนิสต์ของภาครัฐได้

โดยมักจะเกิดขึ้นในกรณีที่ศาสนาสามารถเอื้อประโยชน์หรือไม่ถูกจัดว่าเป็นอุปสรรคอย่างมีนัยยะสำคัญต่อภาครัฐที่มีความพยายามเป็นอย่างยิ่งในการผลักดันผู้คนในสังคมของตนไปสู่ระบอบสังคมนิยมหรือคอมมิวนิสต์

ทั้งนี้หากพิจารณาอุดมการณ์ระหว่างสังคมนิยมที่พรรคบอลเชวิคของสหภาพโซเวียตพยายามผลักดันและอิสลามในฐานะของอัตลักษณ์แห่งชาติของชาวคาซัคจะพบถึงความสอดคล้องหรือจุดร่วมที่เป็นเป้าหมายสำคัญของการพัฒนาสังคมร่วมกันได้ กล่าวคือ ทั้งสองสิ่งเน้นหลักการของการให้ความสำคัญกับสังคมนิยมแบบการรวมกลุ่มมากกว่าความเป็นปัจเจกนิยม การให้ความสำคัญและผลประโยชน์แก่ส่วนรวมเป็นที่ตั้ง การปกป้องดูแลคนยากจน การคำนึงถึงความเท่าเทียม การเอาใจใส่ครอบครัวและเด็ก การเน้นความยุติธรรมทางสังคม โดยสอดคล้องกับบทความปริทัศน์เรื่อง “แนวคิดสันติภาพและการจัดการความขัดแย้งในอิสลาม” ของอิหมรอน ซาเหะ และ ยาสมิน ซัตตาร์ (2559) ซึ่งระบุถึงองค์กรมุสลิมที่มีเป้าหมายตามอุดมการณ์ของศาสนาในการสร้างความเป็นธรรม การขับเคลื่อนด้วยการช่วยเหลือภาคส่วนต่าง ๆ ให้เกิดความเท่าเทียมกันในสังคม นอกจากนี้ยังสอดคล้องกับมุมมองของไอตาลี นักวิชาการเชิงปรัชญาชาวคาซัค (Айталы, 2020) ในบทความ “อิสลามแบบคาซัคดั้งเดิมและอเทวนิยมแบบโซเวียต” ที่นำเสนอจุดร่วมกันของแนวคิดทางอิสลามและสังคมนิยมเพื่อประโยชน์ของผู้คนส่วนร่วมเป็นสำคัญ จึงเป็นเครื่องพิสูจน์ถึงความสำคัญของอิสลามที่แนวคิดทางศาสนามีส่วนในการสนับสนุนและส่งเสริมแก่นความคิดในระบอบสังคมนิยมซึ่งเน้นให้ความสำคัญกับผลประโยชน์สาธารณะและความเท่าเทียมทางสังคมเป็นที่ตั้ง การปรับตัวของศาสนาอิสลามกับอุดมการณ์สังคมนิยมคอมมิวนิสต์จึงไม่ได้เป็นอุปสรรคที่สำคัญ โดยเฉพาะอย่างยิ่งกรณีของอิสลามในคาซัคสถานที่หลายภาคส่วนพยายามหาจุดร่วมของแนวคิดทางศาสนากับสังคมนิยมคอมมิวนิสต์เพื่อความอยู่รอดของอิสลามในฐานะอัตลักษณ์หนึ่งของที่สำคัญของชาวคาซัค

2. กระบวนการของการสื่อสารทางการเมืองของภาครัฐโซเวียตที่มีต่ออิสลามในคาซัคสถานสามารถพิจารณาตามองค์ประกอบของการสื่อสารทั้ง 6 องค์ประกอบตามแนวคิดของเอเวอร์เรทท์ เอ็ม โรเจอร์ (1973) ได้แก่ 1) ผู้ส่งสาร: ภาครัฐของโซเวียต สหภาพนักต่อสู้เทวนิยมแห่งคาซัคสถาน สหภาพโคซซี องค์กรการต่อต้านศาสนา 2) สาร: การโฆษณาชวนเชื่อโดยมีเนื้อหาด้านการเป็นปรปักษ์ต่อความเป็นโซเวียต การลดศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ การส่งเสริมระบบนายทุน และการเน้นหลักคำสอนที่เป็นอันตรายต่อโซเวียต 3) สื่อและช่องทาง: คำประกาศและเอกสารทางการเมือง หนังสือพิมพ์ “Bezbozhnik” วารสาร “Bezbozhnik” วารสาร “Antireligioznik” ช่องทางด้านวิชาการ และการใช้สื่อแผ่น 4) ผู้รับสาร: ชาวคาซัคที่นับถือศาสนาอิสลาม โดยมุ่งเน้นไปกลุ่มเด็กและเยาวชน 5) ผลกระทบ: สามารถทำลายโครงสร้างทางกายภาพของอิสลามและฝ่ายสนับสนุนการเผยแพร่ทางศาสนาได้ แต่ผู้คนคาซัคส่วนใหญ่ยังคงมีความศรัทธาต่ออิสลามและดำเนินชีวิตประจำวันตามหลักของศาสนาต่อไป 6) ผลย้อนกลับ: ภาครัฐตระหนักว่านโยบายการต่อต้านศาสนาเพื่อเปลี่ยนความเชื่อของผู้คนไม่เกิดประสิทธิผลจากการไม่ได้รับความร่วมมือจากคนท้องถิ่นในคาซัคเท่าที่ควร

แนวคิดการสื่อสารของเอเวอร์เรทท์ เอ็ม โรเจอร์เพื่อวิเคราะห์การสื่อสารทางการเมืองในการต่อต้านอิสลามในคาซัคสถานสอดคล้องกับทฤษฎีระบบ (system theory) ของเดวิด อีสตันซึ่งได้วางกรอบการวิเคราะห์ระบบการเมืองไว้ 4 ประการ คือ ระบบของพฤติกรรมในชีวิตการเมือง สภาพแวดล้อมในระบบ การตอบสนองและปฏิกิริยาตอบกลับหรือสิ่งป้อนกลับ โดยนำไปสู่ตัวแบบทฤษฎีระบบที่ประกอบไปด้วย ปัจจัยนำเข้า ระบบการเมือง ปัจจัยส่งออก ตลอดจนสภาพแวดล้อม (Easton, 1965 อ้างถึงใน นันทพร วงษ์เชษฐา, 2565, น. 53-54) นอกจากนี้จากกล่าวได้ว่าการสื่อสารทางการเมืองของรัฐบาลกลางของสหภาพโซเวียตและสาธารณรัฐสังคมนิยมโซเวียตคาซัคมีลักษณะเฉพาะและแตกต่างจากการสื่อสารของโลกตะวันตกในระบอบประชาธิปไตย สอดคล้องกับทฤษฎีสื่อสารการเมืองของซีเบิร์ต ปีเตอร์สัน และแชรหม (Siebert, Peterson & Schramm, 1963) ที่ระบุถึงความเชื่อมโยงระหว่างรูปแบบการปกครองแบบหนึ่งจะมีกับลักษณะการสื่อสารทางการเมืองเฉพาะ กล่าวคือ การสื่อสารของสหภาพโซเวียตและสาธารณรัฐสังคมนิยมโซเวียตคาซัคสามารถอธิบายได้ด้วยทฤษฎีเบ็ดเสร็จนิยม ทั้งนี้สื่อจะเป็นเครื่องมือของรัฐในการสร้างความสำเร็จ มีการเสนอว่า มุมมองความคิดเห็นที่สอดคล้องกับอุดมการณ์สังคมนิยมคอมมิวนิสต์ ต่างจากทฤษฎีสื่อมวลชนประชาธิปไตยที่นำมาใช้กับโลกเสรีประชาธิปไตย โดยจะเปิดโอกาสให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมกับสื่อมวลชน อีกทั้งยังสามารถตรวจสอบรัฐบาลผ่านสื่อได้อีกด้วย

ข้อเสนอแนะ

ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

การศึกษาเรื่องราวเกี่ยวกับพัฒนาการความเชื่อและประวัติศาสตร์ความขัดแย้งกับทางการเมืองของศาสนิกชนในบริบทดังกล่าวทำให้เห็นถึงความสำคัญของศาสนาอิสลามในศาสนิกชน องค์กรต่าง ๆ ของไทย จึงควรมีการพัฒนา รูปแบบความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมโดยเฉพาะในกรอบความร่วมมือทางศาสนาอิสลามในบริบท ทวิภาคีกับศาสนิกชนมากขึ้น เพื่อเป็นช่องทางไปสู่การเปิดรูปแบบความสัมพันธ์ในมิติวัฒนธรรมอื่น ๆ ต่อไป

ข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งถัดไป

จากผลการศึกษาที่แสดงให้เห็นถึงท่าทีของรัฐบาลกลางสหภาพโซเวียตที่มีต่อศาสนิกชนดังกล่าวควรมี การศึกษาต่อยอดถึงปัจจัยเชิงสาเหตุสำหรับการวางนโยบายภาครัฐเชิงประนีประนอมที่มีต่ออิสลามในศาสนิกชน ซึ่งเปรียบได้กับอุปสรรคในการผลักดันอุดมการณ์ของสหภาพโซเวียต นอกจากนี้จากกระแสทางสังคมในหลายยุค หลายสมัยล้วนส่งผลต่อการท้าทายและการปรับตัวของอิสลามในศาสนิกชนอย่างปฏิเสธไม่ได้ ปรากฏการณ์ ทางศาสนาที่มีผลทางการเมืองในดินแดนดังกล่าวจึงควรมีการศึกษาในช่วงเวลาอื่น ๆ นอกเหนือจากช่วงยุคสมัย ของสหภาพโซเวียต อาทิ การศึกษาอิสลามในฐานะของอัตลักษณ์และวัฒนธรรมของชาติในยุคของการก่อตั้งความ เป็นรัฐในศาสนิกชน ตลอดจนในยุคสมัยศาสนิกชนหลังการล่มสลายของสหภาพโซเวียต ควรมีการศึกษา ถึงปรากฏการณ์อิสลามโมฟเฟียตลอดจนการก่อกำเนิดกลุ่มอิสลามที่มีแนวความคิดสุดโต่งในประเทศในช่วงต้น ศตวรรษที่ 21

บรรณานุกรม

ภาษาไทย

- นันทพร วงษ์เชษฐา. (2565). *การสื่อสารทางการเมือง: มิติตะวันตก*. สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัย ธรรมศาสตร์.
- ยุทธพร อิศราย. (2559). *แนวคิดการสื่อสารทางการเมือง*. เอกสารประกอบการสอน หน่วยที่ 8. มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช.
- หอมหวล บัวระภา. (2555). พระพุทธศาสนาภายใต้อุดมการณ์สังคมนิยม 2518-2533. *วารสารมนุษยศาสตร์ สังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น*. 29(1), 186-216.
- อิมรอน ซาเหะ และ ยาสมิน ซัตตาร์. (2559). แนวคิดสันติภาพและการจัดการความขัดแย้งในอิสลาม. *Kasetsart Journal of Social Sciences*. 37, 333-344.

ภาษาอังกฤษ

- Cornell, S. E., Starr, S. F. & Tucker J. (2018). *Religion and the Secular State in Kazakhstan*. Washington DC: Central Asia-Caucasus Institute and Silk Road Studies Program
- Easton, D. (1965). *A system analysis of political life*. New York: John Wiley.
- Marx Engels Archive. (n.d.). *Karl Marx: Economic and Philosophic Manuscripts of 1844*. <https://www.marxists.org/archive/marx/works/1844/manuscripts/comm.htm>
- Quelquejay, C. (1959). Anti-Islamic Propaganda in Kazakhstan since 1953. *Middle East Journal*. 13(3), 319-327.
- Rogers, E. M. (1973). *Communication Strategies for Family Planning*. New York: Free Press.
- Siebert, F. S., Peterson, T & Schramm W. (1963). *Four Theories of the Press: The Authoritarian, Libertarian, Social Responsibility, and Soviet Communist Concepts of What the Press Should Be and Do*. Illinois: University of Illinois Press.

World Population Review. (2023). *Religion by Country 2023*. <https://worldpopulationreview.com/country-rankings/religion-by-country>

Qazcontent. (2021). *Ислам в Казахстане*. <https://e-history.kz/ru/news/show/32645>

ภาษาอีสาน

Айталы, А.А. (2020). Традиционный казахский ислам и советский атеизм. *Социально-гуманитарные знания*, 267-277.

Алпыспаева, Г. А., Бекмаганбетов, О. & Байгошкарлова М. (2022). Деятельность Союза воинствующих безбожников в Казахстане в 1920-1930 годы. *Turkic Studies Journal*. 3, 44-57.

Алпыспаева, Г. А. & Жуманб, Г. (2022). Исламский дискурс в государственной конфессиональной политике советской власти в Казахстане в 1920-1930-е гг. *Вестник Евразийского национального университета имени Л. Н. Гумилева. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение*. 1(138), 7-24.

Балапанова, А. С. и Асан, А. Т. (2012). Ислам в Казахстане. Современные тренды. *Вестник, Серия "Философия, Культурология, Политология"*. 1(38), 18-24.

Березин, М. А. (2022). "Штурм небес": деятельность союза воинствующих безбожников в северном Казахстане в предвоенные годы. *Церковь. богословие. история*. 3, 104-114.

Викторова, П. (2022). *Как изменилось количество верующих в Казахстане*. <https://cabar.asia/ru/kak-izmenilos-kolichestvo-veruyushhih-v-kazahstane>

Жанбосинова, А.С. (2012). Религиозная политика: ислам и советская власть. *Народы и религии Евразии*, 240-251.

Международный Фонд Исследования Тенгри. (2014). Вера казахского народа: языческие традиции и тенгрианство. <https://tengrifund.ru/yazycheskie-tradicii-i-tengrianstvo.html>

Мустафаева, А. А. (2012). Исторический обзор эволюции ислама в советском Казахстане. *Вестник КазНУ. Серия востоковедения*. 3(60), 31-35.

Мухтарова, Г. Д. (2007). *Ислам в советском Казахстане (1917-1991 гг.)*. дис. ... д-ра ист. наук. Уральск.

Рысбекова, С.Т. (2014). Изменение религиозной политики государства в Казахстане (20-е годы XX века). *Вестник Академии знаний*. <https://cyberleninka.ru/article/n/izmenenie-religioznoy-politiki-gosudarstva-v-kazahstane-20-e-gody-xx-veka>

Сактаганова, З. Г. (2017). Советская модель государственной религиозной политики в Казахстане и религиозная повседневность казахстанцев во второй половине XX в. *История повседневности*, 60-76.